

ՀԵՆՐԻԿ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ՀԱՂԱՐԾՆԻ ՎԱՆՔԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ 1885 Թ. ՄԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Կաթողիկոսը (կթղ. 1866-1882 թթ.) մախանձախնդիր հայ եկեղեցական ունեցվածքի և շահերի պաշտպանությամբ, գործուն քայլեր է ձեռնարկում վանքապատկան մի շարք կալվածքների, որոնց տարբեր միջոցներով տեր էին դարձել ինչ-ինչ մարդիկ և խաշնարած օտարները, վերադարձնելու այդ վանքերին:

Նման ծանր վիճակում էին գտնվում մաս Գուգարք աշխարհի՝ Աղստիկ հովտի պատմական վանքերը՝ Գոշավանք, Հաղարծին, Մակարավանք և այլն: Հիշյալ վանքերի կալվածքների վերադարձման, բարեկարգման և հոգևոր կյանքը վերականգնելու խնդիրը իրականացնելու մպատակով Կաթողիկոսը ձեռնարկում է գործնական քայլեր՝ այդ մպատակով ընդգրկելով մի շարք հեղինակավոր հոգևոր և աշխարհիկ անձանց: Նոր Գետիկ-Գոշավանքի տեսուչ է նշանակում իշխան Վախթանգ Փարսադանյանին¹, Հաղարծին վանքում՝ Էջմիածնի միաբանության և Սինդիկ անդամ Պողոս վարդապետ Տեր-Սարգսյանին², իսկ Մակարավանքում՝ Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանին՝ «Արդար Վարդան» մականունով³:

Գործնականում, նրանց կողմից տվյալ խնդրի իրականացումը հանդիպում է լուրջ խոչընդոտների: Սակայն համառ պայքարից հետո գործը հաջողվում է զլուխ բերել միայն Հաղարծնի վանքի վանահորը: Նա ոչ միայն կարողանում է սրբավայրից դուրս վճռել քոչվոր խաշնարածներին, այլև երկարատև համառ, հետևողական և ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ ստեղծել վանքի հետագա գործունեությունը ապահովող անհրաժեշտ միջոցներով հագեցած մի տնտեսություն, բարենորոգում շինությունները, նոր շունչ հաղորդում եկեղեցական կյանքին:

Ասվածի հավաստումն են՝ ժամանակի պարբերականներում տպագրված բազմաթիվ հոդվածները և հանրաճանաչ մտավորականների կարծիքները (Ռաֆայել Պատկանյան, Ալեքսանդր Երիցյան, Սիմոն Աբամելիք Լազարյան, Մակար Բարխուդարյան և ուրիշներ), բազմաթիվ արխիվային նյութեր:

Կարևոր և ուշադրության արժանի փաստաթուղթ է ՀՀ ՊԳԿԱ-ի վավերագիրը, որի մասին ցանկանում ենք խոսել: Այն կազմված է վանահոր օրոք, 1885 թվա-

¹ Մեսրոպ Սմբատյան, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գավառի, որ այժմ Բայազետ գավառ, 1905, էջ 170-178: ՊԳԿԱ, ֆ. 57 ց. 2, գ. 2085:

² Նույն տեղում: ՊԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթապանակ 60, գ. 218, էջ 454:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, ց. 19, վավերագիր 152, թղթ. 230, 259, թղթ. 232 և 260:

կանին, և ցույց է տալիս մախորդած 22 տարիների աշխատանքի ընթացքում վաճառորդ կողմից ձեռք բերած և ստեղծած եկեղեցական մասունքների, գրչագրերի, գյուղատնտեսական աշխատանքների պարագաների, շինարարական գործիքների, կենցաղային իրերի, բնակելի շինությունների, խաշինքի, զոմերի և այլ օժանդակ կենսական միջոցների՝ ութ թերթերի վրա արձանագրված շուրջ 290 անուն ունեցվածքը «Սեպհակաճութիւնք Սուրբ Աստուածածին վանքի ՀԱՂԱՐԾՆԻ»,⁴ որում արտացոլվել է Հաղարծնի վանահայր Պողոս վարդապետ Տեր-Սարգսյանի (1863-1896 թթ.) 22 տարիների անդադրում և հետևողական եկեղեցաշեն ու հոգևոր գործունեությունը: Վավերագիրը թեև անստորագիր է, և չի մշվում դրա կազմելու առիթը, սակայն այն շատ արժեքավոր է:

Արձանագրված իրերի բազմաբնույթ և մեծաթիվ լինելը զարմանք է պատճառում, թե Հայր Սուրբը այդ դժվարին ժամանակներում, ինչպիսի ջանքերի գործադրմամբ է կարողացել ստեղծել, ձեռք բերել այս ամենը և դրա հետ մեկտեղ շրջակա գյուղերի բնակչության շրջանում հոգևոր քարոզչություն կատարել, հորդորել մրանց դպրոցներ հիմնելու, հող մշակելու, շինարարական աշխատանքներ իրականացնելու, քայքայված եկեղեցիները բարեկարգելու համար միջոցներ հայթայթելու և այլն⁵:

Փաստաթղթում արձանագրված իրերը խմբագրված, համակարգված, անվանակոչված և գրանցված են յուրաքանչյուրը համապատասխան խորագրի ներքո:

Ա - ՍՈՒՐԲ ՄԱՍՈՒՆԻՔ

-Մի արծաթեայ ոսկեզօծ ձեռաց խաչ, յորում զետեղին ի միջնակետին մասն Կենաց փայտի, ի չորս անկիւն թեւոց ի ներքոյ հասարակ քարանց մասունք Սրբոց Առաքելոցն Թադէոսի ու Բարդուղիմէոսի, Ա. Լուսատրչի եւ Թէոդորոս զինաւորի՝ ընծայեալ ի Գէորգ եպիսկոպոսէ Վեհապետեանց - 1 հատ:

-Մի արծաթեայ մեծադիր չիթիլի խաչ, յորում զետեղի մասն Կենաց փայտի, մի երեսն ոսկեզօծ, ունի յիշատակարան անվերծանելի, ընծայող ի Մատթէոս եպիսկոպոսէ ՎԵՀԱՊԵՏԵԱՆՑ - մեկ հատ:

-Մի Տապանակեայ արծաթեայ տուսի ի միջակետէն հասարակ դեղնագոյն քար, յորում զետեղեն մասունք Ա. Յակովբայ Մծբնայ հայրապետի, ՆՈՅՆԱՆ ՏԱՊԱՆԻ, Առաքելոյն Յակովբայ Տեառնեղբօր, Գէորգայ զօրավարին և Ա. Ստեփաննոսի, մուշր Յովհաննէս եպիսկոպոսի ԱՍԼԱՆԵԱՆՑ - մեկ հատ:

-Մի փոքրիկ խաչ արծաթեայ չիթիլի, ի ծայր որոյ շղթայակապ, միւս ևս փոքրիկ խաչ ոսկեզօծ, յառաջնումն մասն Ա. Միմասայ և յերկրորդումն Ա. Յովհաննու Մկրտչի ի չորս անկիւն կանաչ քարինք, ի չորս ճաճանչ աւթոս քարիւք - մուիրեալ ի Գրիգոր եպիսկոպոսէ Յովթեանց:

⁴ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 87, ց. 18, տնտեսական քաժին:

⁵ Տե՛ս «Էջմ իածին» ամսագիր, 1993, № Դ-Ե-Զ:

-Մի արծաթեայ յեռաայ խաչ ոսկեզօծ չիքհրթմայ, յորում զետեղի մասն ան-
յայտ սրբոյ, չորս թեքն սեղեան քարամբք զարդարեալ, մուէր ի Թաղէոս եպիսկո-
պոսէ Զիւնական - մեկ հատ:

Երկրորդ՝ «Ջարդ եւ անօթեղէնք» մասում արձանագրված են ուխտավորների,
քահանաների, վարդապետների, իշխանների, եպիսկոպոսների կողմից վանքին
նվիրաբերված տարբեր տեսակի և չափսի արծաթյա սրբապատկերներ, կանթեղ-
ներ, խաչեր, քշոցներ բրոնզյա, եպիսկոպոսական, հովվական գավազաններ, երեք
փրկչական պատկերներ «ի ճակատ երկուց խորանաց, յորոց մին թաղման»՝ նվիր-
ված Մխիթար Գոշի վանքի վերատեսուչ Վախթանգ Փարսադանյանի կողմից, հա-
սարակ աշտանակներ 10, երկու փոքրիկ ջահեր «մուէր Մակար արքեպիսկոպոսի»՝
Վրաստանի առաջնորդից, մի զույգ զանգակ փոքրիկ «ի մէջ եկեղեցւոյ, մի զույգ ևս
մեծ ի զանգակատան յիշատակ Յովհաննէս Մամիկոնեանից», գմբեթի խաչ, մույն
Մամիկոնյանից «սկիի արծաթեայ ոսկեօծ մաղզմաի, հանդերձ գեղեցիկ շէնք Մոս-
կուայի, Մասնատուի արծաթեայ» և այլն:

«Զգետոք» խորագրի ներքո արձանագրված են մի շարք տարբեր զույնի, արծաթ-
յա զառտտիպ շուռջառներ, զառ տիպի սեղանի վեց սփռոցներ, տարբեր սաղա-
վարտներ, թաշկինակ Ավետարանի, խաչի, քող գավազանի, ժամհարի գոտի, շա-
պիկ, թաշկինակ, հողաթափ, թենոց, քող սկիհի, Ավետարանի, գավազանի, ուրարք
զույնզույն զառ տիպի ինը հատ և այլն:

«Եկեղեցական գրեանք» և «Զանազան գրեանք» բաժիններում թվարկվում են
վանքում պահվող գրքերը:

Բնականաբար անհամեմատ ավելի մեծ կարևորություն է ներկայացնում «Գրչա-
գիրք» բաժինը, ուր թվարկվում են վանքում պահվող հետևյալ ձեռագրերը. «Կանոն-
գիրք մեծ և փոքր, երկու օրինակ, Աւետարան մագաղաթեայ գրեալ ի Բոնակօթ Սի-
նեաց աշխարհի մի օրինակ, Հրահանգ քրիստոնէի մի օրինակ, Պորփիրի գրոց
լուծմունք մի օրինակ, Գիրք աստիճան տալոյ մի օրինակ»:

Է-ից ԺԸ բաժիններում թվարկվում են վանքի ունեցվածքը ներկայացնող առար-
կաներն ու կահկարասին: Հաղարծնի վանքի ժամանակի վարչական համալիրի
մասին պատկերացում կազմելու տեսանկյունից բավականին հետաքրքիր է ցու-
ցակի վերջին՝ «Օհնուածք» բաժինը, որում թվարկված շինություններից այսօր շատ
բան չի պահպանվել: Ըստ այս ցուցակի, վանքն ունեցել է հետևյալ շինությունները.

-Մի քարակիր տուն վերնաշարկն ստրապիլով, բաղկացեալ ի միոյ նախասե-
նակէ եւ ի չորից սենեակաց, իսկ ներքնահարկն կալապան, կից կալապանին ևս
մի փոքրիկ կալապան:

-Մի տմետաստուն, երկու սենեակօք, փոռվ հացի եւ չարտախով, տանիքն միոյ
սենեկի ստրապիլ:

-Երկու խոց ստրապիլով՝ նորոգեալ, մի ճանճանոց քարուկրեայ - կրից, կից որոյ
մի սենեակ հասարակ:

-Փեթակք մեղուաց. լի վաթսուն փեթակք, դատարկ եօթ:

- Վեց գոմանոց:
- Մի մեծ մարագ:
- Մի ջրաղաց:
- Երկու գոյգ ջրաղացի քար:
- Մի վրան տախտակաշէն և տախտակամած:
- Ընամապարհք 4000 սամժէն:

Ամփոփելով վերը թվարկվածը, ընդգծենք, որ սույն վավերագիրը, որպես մի կարևոր փաստաթուղթ, ամփոփելով ներկայացնում է Հաղարծին սրբավայրի վերակենդանացման գործունեությանն ուղղված ազնիվ հոգևոր այս առաջնորդի մախորդ 22 տարիների համառ աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերված հաջողությունները, ցավոք որը չի հաջողվում կատարել Մխիթար Գոշի վերատեսուչ Վախթանգ Փարսադանյանին և Մակարավանքի վանահայր Տեր Գրիգորին, որը սպանվում է օտարների ձեռքով:

Իբրև շարադրվածի հավելում պետք է ընդգծել, որ վանահայր Տեր Պողոս Մարգարյանը չի սահմանափակվում ձեռք բերածով, հետևողական պայքար է ծավալում վանքի իրավունքները նրա կալվածքների նկատմամբ վերականգնելու հարցում: Թեև նրան չի հաջողվում դատարանների միջոցով վերականգնել այդ իրավունքները, բայց և այնպես որոշում և մեկնում է Սանկտ Պետերբուրգ, որտեղ ինը ամիսների ջանքերից հետո Կարապետ Եզլանի աջակցությամբ, սենատի միջոցով վերականգնում է կալվածքների 700 դեսյատին հողատարածքների նկատմամբ այդ իրավունքները, որոնցից ստացվող եկամուտներով ցանկանում էր մահ այլ բարեմորոգումներ ձեռնարկել:

Այդպիսով, նրա տասնամյակների պայքարը պսակվում է հաղթանակով և վերականգնվում է արդարությունը: Սակայն Սանկտ Պետերբուրգից վերադառնալուց հետո, ցավոք, 1896 թվականի մայիսի 2-ին Էջմիածնում վախճանվում է տիֆից:

Արժևորելով Հաղարծնի վանահայր Պողոս վարդապետի 34 տարիների (1863-1896 թթ.) գործունեությունը, նրան մվիրված հիշատակի խոսքում «Արձագանք»-ում ասվում է. «ՈՎ ՏՈՆԵԼԻ ԱՆՋՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՔՈ ՀԻԾԱՏԱԿԸ ԵՐԲԵՔ ԶԻ ԹԱՌԱՄԻԼ, ԴԱՐԵՐ ԿԱՆՑՆԵՆ, ԱԾԽԱՐՀ ԿԻՄԱՆԱ, ՈՐ ԿՈԶՄԱՆԴԱՐԺԱՆԻ ԳՈՐԾ ԵՍ ԿԱՏԱՐԵԼ»⁶:

Այսօր ցանկալի է այդ մվիրյալ վանահոր անունը վեր հանվեր և հիշատակվեր իր կողմից վերակենդանացրած Հաղարծնի վանքի վեմերից մեկին, որը և կհանդիսանար մեր հարգանքի արտահայտությունը այդ ազնիվ հոգևոր սպասավորի հիշատակին:

⁶ «Արձագանք», № 131, մայիսի 2, 1896 թ.: